

2001

3
3 (a) ✓

जमेयांगत्वमवगम्यते ॥ तद्वत्कर्मणां ज्ञानजनकत्वेन विरोध इति भावः ॥ अन्यथा विविदिषंतीति श्रुतिबाधापत्तेरित्याह अतएवेति ॥
 अथवा विविदिषंतीत्यादिबलाद्यज्ञादीनां विविदिषायामेवोपयोगः प्रतीयते ननु पापक्षयद्वारा ज्ञानादावित्याशंक्य प्रतिबद्धा
 परोक्षज्ञानस्येष्टमाणतया पुरुषार्थत्वेन प्रकृत्यर्थे ज्ञानादीनां विनियोगे पीछया अमुमर्थत्वेन तत्र विनियोगानुपपत्तेरित्याह
 अतएवेति ॥ तमेतत्परमात्मानं ब्रह्मणा विविदिषंति अपरोक्षतया वेत्तुमिच्छन्ति केन कारणेनैत्यपेक्षायामाह वेदानुवचनेति ॥ अनाश
 केन तपसा सह ॥ हितमितमेध्याशनेनेत्यर्थः ॥ कर्मणां पापनाशकत्वे प्रमांतरमाह ॥ कषायेति ॥ कर्मभिः पापक्षये सति अनंतरं ज्ञान
 मुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ तपसा कल्मषं हंतीत्यादि स्मृतिरादिपदग्राह्या ॥ इयता प्रबधे ज्ञाने बहिरंगसाधनमुक्त्वा अंतरंगसाधनमाह
 सर्वमिति ॥ ननु श्रवणादीनां ज्ञानसाधनत्वं न संभवति मानाभावादित्याशंक्य तत्र श्रुतिप्रमाणयति मैत्रेयीति ॥ अन्वेति
 यद्यपि कृत्याश्चेति सूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य विधौ स्मरणात् कथमनुवादकत्वं तथापि ज्ञानस्येष्टमाणतया फलत्वेन विधेयत्वायो
 गात् ॥ अहोर्थे पितव्यप्रत्ययस्य दर्शनादिति भावः ॥ तत्साधनत्वेन दर्शनसाधनत्वेन ॥ ननु ब्रह्मणो श्रावणत्वात्कथं श्रोतव्यमि
 ति विधानमिति तत्र आह श्रवणं नामेति ॥ ननु श्रवणस्य ज्ञानरूपत्वे विधेयत्वायोगा इत्यत आह तात्पर्येति ॥ तात्पर्यमिच्छयानु
 कूलेत्यर्थः ॥ विचार इति यावत् ॥ यद्यपि श्रोतव्य इति श्रुधातोः श्रोत्रादौ प्रसिद्धत्वेन विचारवाचकत्वासिद्धिः ॥ तथापि लक्ष

2001
 तस्माच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिनाभेदज्ञाननिषेधेनाभेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनादभेदज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति सिद्धं ॥
 ॥ नन्वेक्यज्ञानं परोक्षमुतापरोक्षं ॥ नाद्यः ॥ दिङ्मोहादावपरोक्षज्ञानस्येवापरोक्षश्रमनिवर्तकत्वेन तस्या तथात्वात् ॥ न द्वितीयः ॥
 ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकोपायाभावादित्यत आह तच्च ज्ञानमिति ॥ उपायाभावादित्यत्र भेदेनोपायमाह तच्चेति ॥ केचिदिति विव
 रणाचार्यादय इत्यर्थः ॥ अपरे आचार्यावाचस्यतयः ॥ ननु तत्त्वमस्यादिति वाक्यानां नापरोक्षज्ञानजनकत्वं ॥ वाक्यस्य परोक्षज्ञानज
 नकत्वाभावेन क्लृप्तसामर्थ्याविरोधात् ॥ न हि विलक्षणकरणस्य विलक्षणकार्यजनकत्वं संभवति ॥ तथा सति अथैव त्वमेवीजो
 यचां कुरोत्यत्यापत्तेः ॥ तथा च पूर्वपक्षानुपपत्तिरित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पक्षयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ तथा च परोक्षज्ञानजनकस्यापि श
 ब्दस्याविचारसहकारिबलादपरोक्षज्ञानकत्वं न विरुध्यते ॥ संस्कारस्येवंद्रियसहकारिण प्रत्यभिज्ञानहेतुत्वमिति भावः ॥ प्रमे
 यविशेष इति ॥ विषयगतयोग्यताविशेष इत्यर्थः ॥ न चिंद्रियाजन्यं ब्रह्मज्ञानं कथमपरोक्षमित्याशंक्य तस्य दूषितत्वादित्याशयेन प्रा
 गुक्तापरोक्षलक्षणं स्मारयति ॥ तथा चेति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यानां परोक्षज्ञानजनकत्वे प्रथमाध्यायप्रथमपादगत व्याससूत्रप्र
 सक्तिसंपादयति अतएवेत्यादिना ॥ ब्रह्मपरत्वेति ॥ प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ शास्त्रदृष्टिरिति ॥ शास्त्राज्जनितो ह
 ष्टिरित्यर्थः ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ अन्येषामिति ॥ ननु विनिगमनाभावाद्द्विषयविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानापरोक्ष्यमस्त्वित्यत आह ॥

एकस्मिन्निति ॥ कथं तर्हि ज्ञानानामपरोक्षमित्यत आह तथा चेति ॥ अखंडाकारवृत्तेश्चक्षराद्यजन्यतया अपरोक्षानुपपत्तिरित्यत आह ब्र
 ह्मेति ॥ ननु तर्हि सदा ब्रह्मापरोक्षज्ञानापत्तिरित्यत आह ॥ मननेति । तथा च सहकारिविरहादिति भावः । मनसः कारणत्वे श्रुतिप्रमाणय
 ति ॥ मनसेवेति ॥ नन्वप्राप्यसकृत्सासदयन्मनसानमनुत इत्यादि श्रुत्या मनस आत्मसाक्षात्कारहेतुत्वा निषेधेन कथं मनसः कारण
 त्वमित्याशंक्य विमूढानानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ यतं तोष्य कृतोत्मानो नैने पश्यंत्य चेत्तस्मिन्नुत्सारेण स्मृत्यनुरोधे
 न च मनो न वगम्यत्व श्रुतिर्मूढमनो विषयतया योजनीयेत्याह मनो न वगम्यत्व श्रुतिश्चेति ॥ ननु नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मेतं ॥ तं
 त्वोपनिषदंपुरुषं पृच्छामीत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो वेदे कगम्यत्वा वगमात्मानांतरवेद्यत्वा नुपपत्तिरित्यत आह ॥ न चैवमिति । कि
 मागमोपजीविमानांतरवेद्यत्वं निषिध्यते उत तदुपजीविमानांतरवेद्यत्वं मिथिनाद्य इत्याह ॥ अस्मदुक्तेति । अन्यथा श्रवणस
 मानविषयकमनोपदेशे व्यर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ द्वितीये इष्टापत्तिमाह ॥ वेदेति ॥ सूत्रविशोधं परिहरति शास्त्रदृष्टिसूत्रमिति ।
 कल्पतरुकारसंमतिमाह तदुक्तमिति ॥ अपिसंधान इति । अपिसंधाने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भिन्नसूत्रात् । अस्यार्थः ॥ अपि चेन
 निरस्तसमस्तोपप्लवमानं देहपसंधानकाले भक्तियोगेन प्रणिधानानुष्ठानानुमानकाले योगिनः पश्यंति । कुत एतदवगम्य
 ते । प्रत्यक्षानानामानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां । तथा च श्रुतिः । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वसतस्कृतैः पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति ॥

स्मृतिरपि ॥ योगिनस्तत्र पश्यंति भगवंतं सनातनमित्याद्येति ॥ एवं च तां शास्त्रदृष्टिं परउत्कृष्टः वाचस्पतिः सूत्रव्याप्ताजानातीति भावः । नन्वि
 दानां मोक्षहेतुब्रह्मज्ञानं कुतो न जायत इत्याशंक्य पापक्षयाभयादित्याह तच्चेति । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयासापस्य कर्मण इति आदिबच
 नादिति भावः ॥ पापक्षयो वा कुत इत्याकांक्षायामाह । सचेति । पापक्षय इत्यर्थः ॥ धर्मेण पापमपुनरुदति ॥ योगिनः कर्मकुर्वंतिसंगस्य
 कात्मशुद्धय इति वचनात्पापक्षयस्य धर्मसाध्यत्वावगमादिति भावः । तत्रापि हेतुज्ञानं च कर्मचोक्तं महा मुने ॥ यथान्तं मधुसंयुक्तं मधु
 चान्तेन संयुतं ॥ एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् इत्याद्योगमेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोरिव मोक्षहेतुत्वावगमेन कथं कर्मणः पा
 पक्षयहेतुत्वं कथं च ज्ञानैकसाध्यत्वं मोक्षस्याभिहितमिति चेत् । न । कर्मणां पापक्षय रूपचित्तशुद्धिद्वारा परंपरयामोक्षोपयोगेयुक्त श्रु
 त्यविरोधात् । अन्यथा धर्मस्वरूपं ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षाधिगम्यत इति क्रमबोधकवचनं । नित्येनेमिन्निके रेव कुर्वाणो डुरितक्षयः ॥ ज्ञानं
 च विमली कुर्वन् भ्रासेन च पाचयेत् । अभ्यासात्पक्ष ज्ञानः कैवल्यं लभते नर इति वचनं विरुध्येत । तथा च चित्तशुद्धिद्वारा कर्मणां
 ज्ञानकतयामोक्षेवित्योगः ॥ तदुक्तं विवरणाचार्यैः । नित्यकर्मणि मलापकर्षद्वारेण पुरुषसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानयोग्यतामापाद्य
 तत्त्वज्ञानजनकतयामोक्षज्ञाने समुच्चियंत्विति । तदेतदभि संधायाह परंपरयेति । ननु स्वर्गदिवर्गादिफलसाधनत्वेन विहितानां कर्म
 णां ज्ञानसाधनत्वमुपपद्यत इत्याशंक्य स्वतंत्रफलसाधनस्यापि हृदस्यतिसवस्य बाजपेयेनेष्टा हृदस्यतिसवेन यजेतेति श्रुत्या वा ॥ २॥

भवति उतनेति विषयसंभावनासंशयनिरासार्थं तयामनस्य मनस्योपयोगान्नाप्रामाण्यप्रसंग इत्याह मननं नामेति ॥ अनादिदेहाद्या
 भाभिमानसंस्कारसंचितान्तःकरणदेहादिबाह्यपदार्थेष्ववप्रसक्तस्य तेभ्यो निष्कृष्यात्मेकस्त्वेयानु कूलोमानसव्यापार इत्यर्थः ॥ ननु
 श्रवणादीनि ब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनमुत्तपरंपर्यानाद्यः ॥ निदिध्यासनेन व्यवधानात् ॥ न द्वितीयः ॥ निदिध्यासनस्य ब्रह्मभावादि
 त्याशक्यव्यवस्थामाह ॥ तत्रेति ॥ श्रवणादिमध्य इत्यर्थः ॥ साक्षात्साधनत्वे श्रुतिप्रमाणयति ॥ तदिति ॥ हेतुरितिसाक्षादिति शेषः
 ॥ हेतुत्वे अन्वयव्यतिरेको दर्शयति ॥ प्रकृतेति ॥ श्रुतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिः ॥ आत्मानुसत्तनं ध्येय एते दर्शनि
 हेतव इति स्मृत्या न याणामवशेषेणेव तत्र हेतुत्वप्रतिपादनात् ॥ कथमुक्तव्यवस्थापपत्तिरित्याशंक्य परंपर्यापि हेतुत्वे तन्नैरुध्य वि
 त इति आह एतावन्मात्रमिति ॥ नत्वं गंगीभावेनापीति शेषः ॥ विवरणानुसारिणामतमाह अपरेति ॥ श्रवणप्रधानं ॥ मनननि
 दिध्यासनयोस्त्वं गत्वमित्यन्वयः ॥ ननु मनननिदिध्यासनयोः प्रोक्षणादिवत्स्वनूपोपकारितया सन्निपत्योपकारित्वं उत प्र
 याजादिवत्कलोपकार्यतया आराडुपकारकत्वेनाद्यः ॥ तयोः श्रवणोत्पत्करभावित्वेन तत्तत्स्वनूपोत्पत्तावनुपयोगात् ॥
 न द्वितीयः ॥ विनिगमकाभावेन निदिध्यासनस्यांगित्वं श्रवणमननयोरंगत्वमित्यस्यापि वक्तुं स्ववचत्वात् ॥ श्रवणादीनां
 ज्ञानजनने विशेषाभावेन दर्शपूर्णमासवत्समप्रधानभावप्रसंगाच्चेत्याशंक्यशक्तितात्पर्यवैशिष्ट्यावधारणरूपश्रवण

स्य ब्रह्मावगमप्रत्यव्यवधानेन कारणत्वात् ॥ मनननिदिध्यासनयोस्तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणत्वात्क्षणसंस्कारपरिनिष्पन्नब्रह्मेका
 त्व्यलक्षणवृत्तिद्वारा हेतुत्वमित्यवहितत्वेन विनिगमकाभावो सिद्ध इत्याह ॥ श्रवणात्प्राचीनयोरिति निवर्तकतयेति ॥ तदुत्पा
 तकयेत्यर्थः ॥ आरादिति ॥ आराददूरे फले उपकरणे त्याराडुपकारकमित्यर्थः ॥ न तार्त्तयेति ॥ तृतीयाध्यायसिद्धशेषत्वं न भवतीत्यर्थः ॥ कुत
 आह तस्येति ॥ तार्त्तयशेषत्वस्येत्यर्थः ॥ श्रुत्यादीनि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारब्धा अन्यतमप्रमाणगम्यस्येत्यर्थः ॥ उक्तश्रुत्यादि
 प्रमाणकिमितित्वे त उच्यते ॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारब्धानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिनिसूत्रं ॥ अत्र श्रुति
 र्नामपदांतरनिरपेक्षः शब्दः ॥ इयं सर्वप्रमाणेभ्यो बलवतीति तस्या उदाहरणपुरवेन प्रकृते तदभावं दर्शयति ॥ ग्रीहिभिरिति ॥ श्रुतसाम
 र्थ्यमतांतरेणाविनाभा लक्षणं लिङ्गं ॥ बहिर्देवसदनं दामीत्यादावस्ति प्रकृते नास्तीत्याह ॥ नापीति ॥ अनेकपदसामर्थ्यवाक्यं तच्च श्रुत्य
 मिहितं श्रुतिसामर्थ्यप्राप्तं चार्थमपेक्ष्य मुख्यलक्षणाभ्यां विशिष्टं संसर्गं प्रतिपादयतीति द्वयमपेक्षते ॥ तादृशं प्रवर्ग्यादावस्तीति ॥ श्रव
 णादौ नास्तीत्याह ॥ नापीति ॥ अन्यतराकांक्षयेतरेतराकांक्षया वा वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं प्रकरणं ॥ तच्च श्रुत्यादित्रयम
 पेक्ष्य महावाक्यार्थं प्रतिपादयति ॥ तच्च प्रयाजादिवदत्र नास्तीत्याह नापीति ॥ अंगतापत्तेरिति ॥ तथा च विनिगमनाभावेन न तेषां परस्परं
 गांगिभाव इति भावः ॥ क्रमसन्निविष्टानां क्रमसन्निविष्टेयथाक्रमसंबन्धः संस्थानं तच्च पूर्वचतुष्टयमपेक्ष्य वाक्यार्थज्ञानं जनयति ॥ य

भादधिरेसीत्यादियजमानमंत्राणां क्रमादुपांशक्याजादौ विनियोगस्तथानश्रवणादौ क्रमो वर्तते ॥ अक्यांतरप्रतिपन्नस्य वाक्यांतर
 प्रतिपन्नेनार्थेन संबधनिमित्तसंज्ञासामर्थ्यं । समारव्यायथाशं धध्वं देव्याय कर्मण इति मंत्रस्य पुरोडाशकां उत समाम्ना तस्य पूर्वपक्षे पुरो
 डाशपात्रशंधने विनियोगः । न चैह तथास्तीत्याह । क्रमसमारव्येति चेत् । एवं मनननिदिध्यासनयोः प्रमाणाभावान्न तातश्यमंगत्वमिति प्र
 साध्यप्रयोजनाभावादपिन तातश्यमंगत्वमित्याह किंचेति । तदनुमानप्रजानुमानं । तातीयांगत्वनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति । की
 दृशं तद्वर्गत्वमाचार्यचरणेरभिहितमिति शंकेतेत्यर्थेति । उक्तार्थे शब्दापरोक्षसूचीयविवरणाचार्यसंमतिमाह सूचितं चेत्तदिति । श
 क्तितात्पर्यविशिष्टं विशिष्टशब्दार्थः ॥ कारणत्वे हेतुमाह अव्यवधानेनेति ॥ तदुपपादयति प्रमाणस्येति । मननादेस्तद्वैपरीत्यमाह
 मननेति । प्रत्यगात्मप्रवणत्वालक्षणोयः संस्कारः तेन परिनिष्पन्ना ब्रह्मात्मैक्यलक्षणावृत्तिः सेवकार्यतद्वारेणेत्यर्थः । अव्यवधाने
 न प्रतिपादनफलमाह इति फलमिति । नन्वाधिकार्यभावाच्चेतव्य इत्यादिन विधिः । तथाहि । न तावत्स्वर्गकामोयजेतेति ब्रह्मज्ञा
 नकामो मोक्षकामो वा श्रोतव्य इति वाक्यमस्ति न वा श्रोतव्य इत्यादौ फलसमर्पकमर्थवादं पश्यामः । येन रात्रि सन्न्यासेनार्थवाद
 मोक्षफलकामोधिकारी स्यात् । विश्वजिन्यासेन तत्कल्पने च श्रवणादौ स्वर्गकाम एवाधिकारी स्यात् । इत्यांशक्याह श्रवणादि
 पुचेति । तथाच एतावदरेरवत्त्वमृतमित्यर्थवादिकमोक्षफलकामोधिकारी । न चैतावच्छब्देनात्मदर्शनस्यापि ग्रहणाविशेषा

णयातत्कल्पनं अन्यथाविधिर्वैयर्थ्यप्रसंगादिति ध्येयं ॥ मानांतरेणेति । नाहमीश्वर इत्यादिमानांतरेणेत्यर्थः । तर्कात्मकेति । जीव
 स्य ब्रह्मभिन्नत्वे श्रुतिस्मृतीतिहासपुरापुराणा विरोधप्रसंगरूपतर्कात्मकेत्यर्थः । अथवा तनुश्रवणस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वे तज्ज्ञानमप्र
 माणं स्यात् । ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तहेतुजन्यत्वस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशंक्याह । श्रवणं नामेति । तथाच श्रवण
 स्य तात्पर्यावधारणो विनियोगात्तत्पर्यावधारणच शब्दज्ञानसामान्यहेतुत्वेपि ज्ञानसामान्यहेत्वकारणमिति तदपेक्षत्वेपि नाप्रा
 माण्यप्रसंग इति भावः ॥ ननु तात्पर्यज्ञानस्य शब्दज्ञानसामान्यहेतुत्वेपि ज्ञानसामान्यहेतुत्वाभावेन ब्रह्मज्ञानस्य तज्जन्यत्वे पुनर
 व्यप्रामाण्यप्रसंग इति चेत् । अत्र ब्रूमः । ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तपदेन प्रमाप्रमोभयसाधारणसमूहातिरिक्तत्वस्याविवक्षि
 ततया तात्पर्यावधारणस्य शब्दभ्रमोभ्रमसाधारणत्वेन तद्विन्तत्वाभावात् ॥ नाप्रामाण्यप्रसंगः ॥ वस्तुतस्तु किंचेदांतवाक्य
 द्वैतपरमुता द्वैतपरमिति तात्पर्यसंशयरूपप्रमाणदोषनिवृत्तौ तात्पर्यनिर्णयसहेतुत्वेन तन्निवृत्ते दोषाभावत्वेन ब्रह्मज्ञान
 स्य तज्जन्यत्वेपि नाप्रामाण्यमिति रहस्यं । नन्वेवमप्यप्रामाण्यप्रसंगो दुर्वारः । मननेरूपतिरिक्तकारणजन्यत्वादित्याशंक्या
 नुत्पन्नश्रवणमननस्याधीतवेदं वैदांगस्य किंचिन्मालिनचित्तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्याच्छास्त्रज्ञानं न जायते ततो वैदांतवाक्य
 मद्वैतपरमुत द्वैतपरमिति तात्पर्यसंशयरूपप्रमाणदोषाच्छाब्दज्ञाने अप्रामाण्यशंका जायते तथावेदांतावगतं जीवपरे क्यं स

प्रत्यवायीभवेन्नर इति शास्त्रात् स्वाश्रमविहितकर्मकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ॥ न च स्वाश्रमविहिता नुरोधेन यथावसरं ब्रह्मविचारोक्ततावतापि ब्रह्मसंस्तुतिरिति वाच्यं ॥ वेदांतविज्ञानसंनिधितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः श्रद्धासत्त्वादिश्रुत्या तदु-
 धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा इत्यादि स्मृत्या च ब्रह्मसंस्तुत्येतरकर्मभावप्रतिपादनात् सन्यासिनामेव श्रवणाधिकार इ-
 ति चेन्न । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा गानप्रस्थो यातिस्तथेत्कपक्रम्य स ब्रह्मसंस्तो मृतत्वमोतीति श्रुत्या सर्वाश्रमसाधारणं तयामोक्ष-
 प्रतिपादनेन तद्धेतुविचारादावपि तथा वागमात् । सन्यस्येत्यादेश्च कल्मषनिवृत्तिद्वारा इह जन्मनि जन्मांतरे वा कृत सन्यासस्यो-
 पयोगप्रतिपादनपरत्वात् । अन्यथा यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्यसेदिति विहित सन्यासवैयर्थ्यापत्तेः ॥ सन्यासस्येव श्रव-
 णांगत्वे मानाभावाच्च । समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्या इधनापरपर्यायसमिधो गुरुपायनत्वावगमेन समिद्धोपा-
 यनंतु गृहस्थानामेव संभवंतीत्यस्ति श्रवणादौ तेषामधिकारः । अपि च ॥ स्थाणुरयं भारहारः किंलाभं दधीत्यवेदं न विजाति-
 योर्थे ॥ इति श्रुत्या । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयुते । अनन्नाद्यिव शक्ये धो न तज्वलति कर्हिचित् इत्यादि श्रुत्या चाध्य-
 यनस्यार्थविवेधफलत्वावगमेनोपनिषदर्थविचारस्याप्यावश्यकतयाध्ययनविधिबलादेव तदधिकारमानस्य श्रवणा-
 दावधिकारनिश्चयः ॥ अतएव भगवता भाष्यकारेण विद्याप्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोतीति श्रवणादिष्वि-

व

तिवदतासर्वाश्रमसाधारणं श्रवणाधिविधानमिति स्तुचितं । न चैवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वे श्रवणाधिकारणः स्युः । मुमुक्षु-
 त्वस्य सर्वसाधारणत्वादिति चेन्न ॥ उपनीयतु यच्छिष्य वेदमध्यापयेद्विज इत्यादिनोपनीतस्याध्ययनविधानात् उपनयनस्य वर्ण-
 त्रयमात्रसाधारणत्वात् स्त्रीशूद्रयोरध्ययनाभावात् न श्रवणादावधिकारावकाश इति संक्षेपः ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सगुण-
 ब्रह्मोपासनवर्णस्यैव प्रयोजनमाह सगुणोपासनमिति । उक्तार्थे आगमं प्रामाण्ययति तदुक्तमिति । ननु सगुणोपासनस्य चिरा-
 दिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तेरेव फलत्वेन श्रवणान्तमोक्षफलत्वमित्यत आह सगुणोपासनाच्चेति । अत्रोपासनाद्विविधा । अंगावबुधोपासनाप्र-
 तीकोपासनाच्चेति । तत्राद्या उद्गीथाद्युपासनात्स्याः कर्मफले अतिशयसंपादकत्वेनोपयोगः । प्रतीकोपासनाद्विविधा । ब्रह्मोपासना अ ब्रह्मोपास-
 नाच्चेति । तद्यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिवाचं धेनुमुपासीतेत्यादि । तत्र ब्रह्मोपासकानामर्चिरादिनागमनं । नान्येषां । अब्रह्मविदामपि पंचाग्नि-
 विद्योपासकानामर्चिरादिगमनं ॥ तेषां ब्रह्मणा सह मुक्तिः । अन्येषां धूमादिमार्गेण गमनं पुनरावृत्तिश्चेति । ननु कर्मठानां कर्मफलभोगानंतरं श्रवणा-
 दिसंपादनेन किं मुक्तिरस्ति नेत्याह । कर्मठानां त्विति । ब्रह्मोपासकापेक्षया ब्रह्मज्ञानिनो वैरुद्धक्षण्यामाह निर्गुणेति । ननु ब्रह्मज्ञानेन सति सद्य एव कु-
 तो न मुक्तिरिति शंकेते किं त्विति । तथा चेति । ननु ज्ञानात्पूर्वकालीनसंस्तुत उक्ते प्रियाप्रिये गते उत पराचिनेनाद्यः । तयोस्तत्त्वज्ञानेन विनाशात् ।
 न द्वितीयः । ज्ञानात्पूर्वकालीनसंस्तुत उक्ते प्रियाप्रिये गते उत पराचिनेनाद्यः । तयोस्तत्त्वज्ञानेन विनाशात् । न द्वितीयः । ज्ञानात्पूर्वकालीनसंस्तुत उक्ते प्रियाप्रिये गते उत पराचिनेनाद्यः । तयोस्तत्त्वज्ञानेन विनाशात् ।
 रेण न च निर्विकल्पितत्वमसीति वाक्यार्थमवधारयः कर्मण्यधिकारोस्तीति चेन्न । तत्त्वज्ञानांते प्राक्संचितकर्मणां तत्त्वज्ञाननाशत्वे पिराभायवतारक-

मपुण्य - लोकसंयहायर्थेनानिकृतकृतकृतसंभवेनतदादायतस्यपुत्रादायमुपयंतीत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तेः॥ ननुज्ञानादज्ञानानिचनोनजानामीतिव्यवहारापत्तिः॥
 तन्निचनोदेहधारणाद्यनुपपत्तिरितिचोदयति। नन्विति। किमपिप्रतिबंधदशायामनुपपत्तिः। उत्तप्रतिबंधदशायां। आद्यदृष्टापत्तिरित्याह॥ प्रतिबंधेति। द्वि
 तीयेदृषयतिप्रारब्धेति। ओर्ध्वाग्रत्वज्ञानेयधोग्रत्वानोपदर्शनेनप्रतिबंधज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वात्देहधारणमुपपद्यतइतिभावः। ननुप्रारब्धकर्मणाम्
 विद्यानिवृत्तिप्रतिबंधकत्वेतत्त्वज्ञानिनः पूर्ववदविद्यासत्त्वेनब्रह्मस्वरूपावरणेपूर्वावस्थानोविशेषोनस्यात्। नचावरणविशिष्टज्ञानविनाशमात्रेणपूर्वावस्था
 नोवेषम्यमितिवाच्यं। सतिप्रतिबंधकेतन्नाशस्याप्ययोगात्॥ नचविक्षेपशक्तिविशिष्टज्ञाननिवृत्तिरूपकार्येवप्रारब्धकर्मप्रतिबंधकंनचावरणविशिष्टत
 न्निवृत्तावपीतिवाच्यं। तथासतिप्रपंचविषयकपारमार्थिकभ्रमादेरनिवृत्त्यापत्तेः। विपरीतप्रतिभासजननशक्तेरेवविक्षेपशक्तितयातत्सत्त्वैभ्रमस्याचर्ज
 नीयत्वादितिचेत्। उच्यते। तरतिशोकमात्मवित्प्रियतेहृदयग्रंथिः। ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिवाक्यंज्ञानात्संसारनिवृत्तिंश्रावयति। तस्यतावदेवचिरं।
 स्थितप्रज्ञस्यकाभाषा। देवादुपेतमित्यादिवाक्यंदेहधारणंप्रारब्धकर्मप्रतिष्ठांचप्रतिपादयति। नह्यनयोः प्रमाणयोः कश्चिद्वाध्यतंयुज्यतेअतोव्यवस्थे
 वमाश्रयणीया। तथाहि। यथाविक्षेपावरणात्मककार्यद्वयबलेनविक्षेपावरणानुक्कलशक्तिद्वयमविद्यायाः कल्मसे। तथाविक्षेपवैजात्याद्विजातीयाने
 कशक्तिरपिकल्मसे। कार्यगम्यत्वाच्छक्तीनां। तथाचश्रुतवेदांतानांप्रपंचपारमार्थिकभ्रमः। श्रुतवेदांतानामनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां व्यावहारिक
 त्वभ्रमः। उत्पन्नज्ञानानांपुरुषधौरेयाणांशुकवामदेववसिष्ठप्रभृतीनांयावदेहपातंप्रातिभासिकत्वभ्रमरतिअविद्यायातिस्रःशक्तयदृश्यंते। तथा
 चप्रपंचेपारमार्थिकत्वभ्रमोमिथ्यात्वग्रहाकानुमानागमादिजन्यपरोक्षज्ञानेनतस्मिन्वाध्यमानेविरोधित्वाविशेषेणाविद्यानिष्ठपारमार्थिकत्वभ्रमो

दृष्टव्यइत्यादेरपिमोक्षकामाधिकारित्वेनदर्शयितृत्वस्यप्रसंगइतिवाच्यं। दर्शनस्यप्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनविधानायोगेनएतावच्छ
 वेनात्मदर्शनस्याग्रहणात्। किंतुश्रवणादेरेग्रहणं। यद्यपिब्रह्मज्ञानस्येवविचारफलत्वेनतत्कामएवविचारेधिकारीस्यात्। तथा
 पितस्यस्वतोपुरुषार्थताग्रामपश्वादिबलुमर्थसाधनतयागोणः॥ प्रयोजनत्वसूचनायमुमुक्षोरधिकारित्वप्रमावादः। नहिमोक्षका
 मयमानस्तसाधनंनकामयत्तइतिसंभवति। तथाचमोक्षसाधनब्रह्मज्ञानकामाधिकारीतितत्त्वं॥ ननुशांतोदांतइत्यादिश्रुत्याशमा
 दीनामप्यधिकारित्वप्रतिपादनेकथमुमुक्षूणामेवधिकारइत्यतआहकाम्यइति। तर्हिशमादिविधानंमनर्थकमित्यतआहमुमुक्षा
 यामिति। मुमुक्षायांविनियोगइतिसंबंधः। ब्रह्मैवनित्यंवरुक्ततदितरेत्प्रपंचजातमवस्तिविवेचनस्य। तर्हिशमादिविधानंमन
 र्थकमित्यतआहइहेति। ऐहिकानांस्वकचंदनवनितादिभोगानाममुष्मिकाणामुर्वयादिभोगानांचानित्यतयातेभ्योतितरांविरक्त
 स्येत्यर्थः। परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणोनिर्वेदमायात्। आत्मनस्तकामायसर्वप्रियंभवतीश्रुतेः। शमादीनांस्वरूपमाहअंत
 र्निद्रियेत्यादिना। ननुसंन्यस्यश्रवणंकुर्यादित्यादिनासंन्यासस्यापिश्रवणांगत्वावगमात्कथंनोक्तमित्यतआहअत्रेति। उपरमशब्
 स्येति। जनकादेरिति। कस्यतर्हिश्रवणादिविधानंमत्तआह। सर्वेति। ननुब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिश्रुतिगतसंस्थापदेनानन्यथा
 पारत्नानूपंब्रह्मनिष्ठत्वंप्रतिपाद्यते। तदितराश्रमिणानसंगच्छते॥ अकुर्वन्विहितकर्मनिर्दिष्टंचसमाचरन्॥ प्रसरंवेदियार्थे

स्तत्र जीवैक्यमुक्तेर्मित्याशंक्याह अतएवेति । एकमुक्त्या सर्वमुक्तौ अधिकारिणामेव मुक्तिरिति प्रतिपादनं विरुध्येत ॥ तथाच विभेदजं केतानं इति श्रुत्या अधिद्याया जीवोपाधि
कत्वे पितृदाचरणादिशिष्टाविद्रूपोपाधिभेदे जीवभेद उपपद्यते । कार्योपाधिरिति वाक्यस्य कार्योपाधिरपीत्यर्थः ॥ इश्वरस्य कारणाविद्यामात्रोपाधिरुत्वेन ततो भेदापत्तेः ॥
विवरणाचार्याणां काचित्कजीवैक्योक्तिस्तु ब्रह्मण एकत्वात् जीवस्य नानात्वान्न जीवब्रह्मेक्यं । एकत्वात् एकत्वरूपविरोधधर्माधिकरणत्वादिति शंका निरासाय । तथाच जीवभेद
आरोपितः । वस्तुतस्तु जीवः प्रतिपाद्य एवेति । शास्त्रदृष्टिर्जीवैक्यपरान्तु तौ कसिद्धजीवभेदप्रतिषिद्धपरा । व्यावहारिकस्तु भेदो जीवैनां जीवब्रह्मभेदवदिष्यत एव
जीवनिर्भासस्य दण्डकरसं ब्रह्मेत्यहंकारदीकायां पदपादाचार्यैरुक्तं । विवरणाचार्यैरपिशौरीरकन्यायसंग्रहे ग्रंथातरे देवताधिकरणे यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद
भवत् ॥ तथा श्रीणानानसवाच्योदाहरणेन । यस्य ज्ञानं तस्यैव मुक्तिरित्युक्तं । नन्वाधिद्याया एकत्वेन जीवस्यापि तथात्वात् । न सर्वदुरव्याप्त्यनुसंधानप्रसंग इत्यादि
दूषणस्यादित्यत आह तस्मादिति ॥ परिच्छेदार्थमुपसंहरति तदेवमिति ॥ तस्मिन् शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवतीत्यादिश्रुत्या चानर्थनिवृत्त्या नंदा
वाप्त्योः सिद्धिप्रबोधनत्वं ॥ ॥ इति श्रीमन्निवेदिनारायणदीक्षितात्मजेन पेनादीक्षितवर्येण विरचितायां वेदान्तपरिभाषा प्रकाशिकायां अष्टमः परिच्छेदः
॥ ॥ राके १७५२ विहृतं तन्नामसंबत्सरे मार्गशिर्षे हृष्टपक्षे द्वितीया बोध्यावासरं नरुं दारव्यपत्तने समाप्तमिदं पुस्तकं ॥

भविष्यात्तयाहकानुमानागमादिजन्यपरोक्षज्ञानेनतः अनिकाशक्तिरपिनिवर्तते। अज्ञानविरहदशायांप्रपंचव्यावहारिकत्वमस्यापिबाधेनतदनुकूलविद्याशक्तिरपि
बाध्यते। तस्यांदशायांप्रातिभासिकत्वमस्यतदनुकूलशक्तिविशिष्टाविद्यायाश्चननिवृत्तिः। उदाहृतशास्त्रबलेनप्रारब्धकर्मणांतप्रतिबंधकत्वकल्पनात्। सो
गेनप्रारब्धकर्मक्षीयमाणेषुनिष्परिपंथिब्रह्मानंदसाक्षात्कारात्प्रातिभासिकत्वमस्यतज्जननशक्तिविशिष्टाविद्यायाश्चबिभृतिः। अतएवशास्त्रेणनश्ये
त्यमार्थतूपकार्यसमंनश्यतिचापरोक्ष्यात्। प्रारब्धनाशात्प्रातिभासनाशरक्तं। तथाचज्ञानिनःपूर्वावस्थानोविशेषोस्तीतिनकिंचिदनुपपन्नमिति॥ नन्वे
वमपीति। अप्रतिबंधपरोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेपीत्यर्थः। सर्वमुक्तोसंसारानुपलंभइष्टएवेत्याहुनेति। नन्विदानींवामदेवादेर्मुक्तत्वेनसर्वमुक्तावन्येषांसं
सारोपलंभोनस्यात्। नचेतसूर्वेनकस्यापिमुक्तिरितिवाच्यं। वामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रविरोधात्। वामदेवानामुत्पन्नज्ञानानामपिमुक्त्यनंगीकारे
आषाढवातेचलतिद्विपेदेचक्रोक्तोवारिधिरेवकाष्ठाइतिन्यायेनार्वाचीनानामुक्तिर्दूरेत्यवधारितास्यादित्यस्वरसादाहअपरेत्विति। एतदिति। अन्येषां
संसारानुपलंभदोषपरिहारायेत्यर्थः। नचाविद्यानानात्वेप्रपंचनानात्वापत्तिः। इष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः। एकाविद्यामतेपिनित्यसृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनप्रत्य
भिज्ञायास्तथैवोपपाद्यतात्। परिणामभेदभिन्नद्रव्यभेदमतेकस्मादितिप्रत्यभिज्ञायास्तथैववाच्यत्वाच्च। नन्वत्रमायाभिरितिबहुवचनस्यमायांतुप्रकृ
तिंविद्यात्अजामेकमित्यादिश्रुतिष्वेकवचनबलेनलघवानुगृहीतेनाविद्यायाएकत्वनिश्चयेनमायागतशक्त्यभिप्रायकत्वाच्चनाविद्यानानात्वसि
धिरित्यस्वरसादाहअन्येत्विति। ननुशक्तिभेदेयज्ञानस्वैकत्वेनतदवच्छिन्नजीवस्यापितथात्वात्कथमेकमुक्तोसर्वमुक्त्यभावः। अतएवविवरणाचार्ये